

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Βιβλιοκρισίες

Mnimon Mnimon

doi: [10.12681/mnimon.87](https://doi.org/10.12681/mnimon.87)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mnimon, M. (2011). Βιβλιοκρισίες:

- Marie-Carmen Smyrnelis, Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles (Έφη Κάννερ)
- π. Βικέντιος Κουρελάρου, Οί εκκλησίες των έλληνικών κοινοτήτων τής Ρουμανίας τον ΙΘ΄ αιώνα (Φλορίν Μαρινέσκου)
- Ειρήνη Ριζάκη, Οί «γράφουσες» Έλληνίδες. Σημειώσεις για τή γυναικεία λογοισύνη του 19ου αιώνα (Νάσια Γιακωβάκη)
- Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών 1958-2008, Ίδρυση - πορεία - προοπτικές, έπιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (Έλλη Δρούλια)

. *Μνήμων*, 29, 309–328. <https://doi.org/10.12681/mnimon.87>

Βιβλιοκρισίες

Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Collection Turcica, vol. X, Παρίσι, Peeters, 2005, 376 σ.

Η συγκεκριμένη μελέτη εγγράφεται στο πλαίσιο της συνάντησης της μικροϊστορίας με την ιστοριογραφία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία έχει αποδόσει πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα, τα τελευταία χρόνια.¹ Εξετάζει την κοινωνία της Σμύρνης του 18ου και 19ου αιώνα μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών σχέσεων, της γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας και, γενικότερα, των ποικίλων επιλογών των ανθρώπων που την κατοικούν, για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα. Μέσα από τις πιο διαφορετικές πηγές –διπλωματικά αρχεία της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ολλανδίας και της Ελλάδας, αρχεία των κοινοτήτων της Σμύρνης, εμπορικούς οδηγούς, απομνημονεύματα, εφημερίδες και περιοδικά, ταξιδιωτικές αφηγήσεις κλπ.– εξετάζει τη φυσιογνωμία της πόλης, όχι στατικά, αλλά σε μια δυναμική ανάπτυξη στο χώρο και στο χρόνο.

Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται το θεσμικό πλαίσιο που ορίζει / οριοθετεί τη ζωή των κατοίκων της πόλης. Θεωρώ ιδιαίτερα επιτυχή την επιλογή της εισαγωγής στο τμήμα αυτό με τρεις ιστορίες ζωής: με την πορεία τριών οικογενειών που είναι ενδεικτική των αντινομιών που χαρακτηρίζουν το θεσμικό αυτό πλαίσιο. Πρόκειται για μια εβραϊκή οικογένεια γαλλικής προέλευσης που εγκαθίσταται στη Σμύρνη και, παρ' ότι ανήκει στη δικαιοδοσία του εκεί γαλλικού προξενείου, ενσωματώνεται πλήρως στην εβραϊκή κοινότητα της πό-

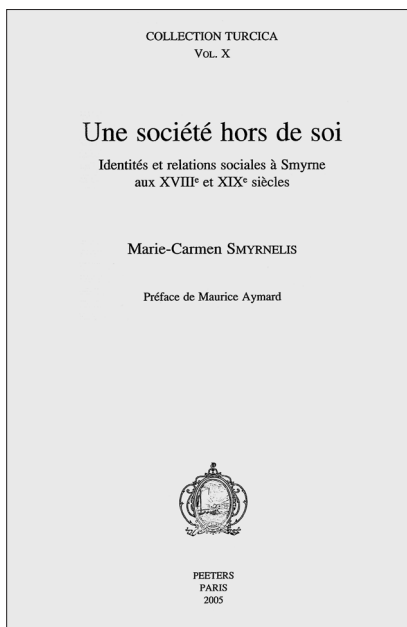
λης, για μια γαλλο-καθολική οικογένεια που ασπάζεται το ορθόδοξο δόγμα και, μέσω επιγαμιών, εντάσσεται στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης, ενώ παράλληλα διεκδικεί και αποκτά τη γαλλική υπηκοότητα, και τέλος για την ιστορία ενός υπήκοου του ελληνικού κράτους που εγκαθίσταται στην πόλη, συνδέεται με την εκεί ελληνορθόδοξη κοινότητα και πολιτογραφείται Γάλλος υπήκοος για να ξεσπάσει μετά το θάνατό του μια μακροχρόνια διαμάχη σχετικά με το status της οικογένειάς του.

Το πρώτο κεφάλαιο, ιδιαίτερα περίπλοκο, αποτυπώνει την περιπλοκότητα του ίδιου του θεσμικού πλαισίου που ορίζει την ταυτότητα των μη μουσουλμάνων, οι οποίοι διαβιούν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Αυτονόητα πρόκειται για τις κοινότητες και τις ευρωπαϊκές παροικίες. Το αυτονόητο, όμως, σταματά εδώ, καθώς ο τρόπος, με τον οποίο ορίζουν οι θεσμοί αυτοί την ταυτότητα του καθενός, δεν είναι ούτε κοινός, ούτε πάντα σαφής, ούτε αναλλοίωτος στο χρόνο. Αυτό ισχύει τόσο για τις κοινότητες, όσο και για τις παροικίες. Σχετίζεται με τις αρμοδιότητες των φορέων αυτών που εξελίσσονται στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, με τον τρόπο που εκείνοι αντιλαμβάνονται τον πληθυσμό της δικαιοδοσίας τους, με θέματα εκπροσώπησης και, κυρίως, με τον έλεγχο των σχέσεων των πληθυσμών (τους) με τους εκτός κοινότητας. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, για παράδειγμα, το ότι οι ιδιαίτερα αυστηρές κυρώσεις που προβλέπονται για τα μέλη της γαλλικής παροικίας, σε περίπτωση γάμου με οθωμανές υπηκόους (η μετανάστευση θεωρείται, τουλάχιστον το 18ο

1. Για την αποτίμηση των αποτελεσμάτων αυτών, βλ. Suraiya Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women*, Eren, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 9-34.

αιώνα, ανδρική υπόθεση) εκτός του ότι σπανίως εφαρμόζονται στην πράξη, ατονούν εντελώς προϊόντος του 19ου αιώνα. Η παροιμία δεν είναι διατεθειμένη να αποποιηθεί ενός μεγάλου αριθμού των μελών της, τόσο για οικονομικούς λόγους, όσο και για λόγους κύρους.

Το μέλημα αυτό είναι που δημιουργεί αυτό που η συγγραφέας ονομάζει «διάμαχες δικαιοδοσίας» ανάμεσα στους διάφορους φορείς εξουσίας: οι οθωμανικές αρχές αντιμετωπίζουν τους γαλλικής καταγωγής Εβραίους, που είναι για πολλές γενιές εγκατεστημένοι στην Σμύρνη, ως

οθωμανούς υπηκόους και απαιτούν από αυτούς την εκπλήρωση των συνεπαγόμενων υποχρεώσεων (φορολογικού κυρίως χαρακτήρα). Οι ίδιες αρχές περιορίζουν την έκδοση των βερατίων που αποδίδουν στους υπηκόους τους το status του προστατευόμενου των ευρωπαϊκών δυνάμεων – status που, ως απόρροια των διομολογήσεων, συνεπάγεται πλείστα προνόμια. Προσπαθούν, ακόμη, για ευνόητους λόγους, να ελέγξουν το status των πολιτογραφημένων

Ευρωπαίων και να μειώσουν τις καταχρήσεις γύρω από αυτό (κάτι τέτοιο αφορά, σε μεγάλο βαθμό, και τους Έλληνες υπηκόους). Όπως είναι αναμενόμενο, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και οι προξενικές αρχές αντιδρούν έντονα επιβάλλοντας τη δική τους άποψη και αυξάνοντας, έτσι, τον πληθυσμό της δικαιοδοσίας τους, κάτι που αντανακλά το διεθνή συσχετισμό δυνάμεων.

Όλα όσα περιγράψαμε, συνδέονται αδιάρρηκτα με τη δράση των ατόμων – για την ακρίβεια, προσδιορίζεται από αυτήν. Οι καθημερινοί κάτοικοι της Σμύρνης προσπαθούν, με κάθε τρόπο, να επωφεληθούν από τη θεσμική αυτή ασάφεια και αμφισημία για να βελτιώσουν τους όρους της ύπαρξής τους: «παίζουν» με τη διπλή υπηκοότητα, ανάλογα με τις περιστάσεις, ώστε να απαλλαγούν, τόσο από τις υποχρεώσεις προς τις κοινότητες και το οθωμανικό κράτος, όσο και από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις που επιτάσσουν τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη. Πολιτογραφούνται ευρωπαίοι υπήκοοι χωρών, στις οποίες ουδέποτε έχουν κατοικήσει και των οποίων τη γλώσσα αγνοούν, διατηρώντας ταυτόχρονα τις οικογένειές τους και τα οικονομικά τους συμφέροντα στην επικράτεια του σουλτάνου. Επικαλούνται, κατά περίπτωση, την ιδιότητα είτε του ευρωπαίου, είτε του οθωμανού υπηκόου, για να αποφύγουν νομικές κυρώσεις για τυχόν αξιόποινες πράξεις. Οι συμπεριφορές αυτές είναι ενδεικτικές του δικτύου σχέσεων –εμπορικών, οικογενειακών, θρησκευτικών κλπ.– που τα άτομα αυτά διατηρούν στο εσωτερικό περισσότερων του ενός φορέων: των κοινοτήτων της αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών παροικιών, ταυτόχρονα, κάτι που προσδιορίζει τη διπλή, τουλάχιστον, αίσθηση του συνανήκειν. Τα μέλη της ίδιας οικογένειας είναι δυνατόν να στρέφονται σε διαφορετικούς «εθνικούς» προσανατολισμούς –μέσω της προξενικής προστασίας και της πολιτογράφησης. Η επιλογή του προξενείου αποτελεί συνάρτηση του οικονομικού

κόστους της προστασίας, της ισχύος της αντίστοιχης χώρας και της ατομικής πορείας του κάθε προσώπου. Είναι, ακόμη, δυνατόν οι επιλογές αυτές να αλλάζουν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, ανάλογα με τις συγκυρίες –ατομικές και διεθνείς. Έτσι συναντούμε το ίδιο άτομο, οθωμανό ή ευρωπαϊό, ως γάλλο, ρώσο και ελβετό υπήκοο, μέσα στα χρόνια. Βλέπουμε, έτσι, ότι η εθνική ταυτότητα είναι κάτι πολύ χαλαρό, πράγμα που ισχύει σε μικρότερο βαθμό για τη θρησκευτική, η οποία αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο της οντότητας του ατόμου ή της οικογένειας.

Τα άτομα, λοιπόν, έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν (να επινοήσουν, συχνά) μια νέα ταυτότητα ή να ξεχάσουν την παλιά τους, για να αποκτήσουν πρόσβαση σε οποιαδήποτε προνόμια. Η θεσμική απροσδιοριστία, που υφίσταται καθ' όλο το 19ο αιώνα, είναι κάτι το ευκατόιο για τους περισσότερους από τους κατοίκους της Σμύρνης, εφόσον αυξάνει τα περιθώρια ελιγμών τους –τους προσφέρει τη δυνατότητα να «ξεγλιστρούν μέσα από τις ρωγμές του συστήματος» (σ. 122). Οι ψευτο-γιατροί, ψευτο-δικηγόροι και ψευτο-αριστοκράτες, οι περιπτώσεις των οποίων κατακλύζουν την προξενική αλληλογραφία, είναι, σε τελική ανάλυση, ακραίες εκφάνσεις μιας κατάστασης κοινής για τους περισσότερους κατοίκους του κοσμοπολίτικου αυτού λιμανιού: η ύπαρξη και το status του καθενός αποτελούν συνάρτηση της κοινωνικής του αναγνωρισιμότητας –κάτι που σχετίζεται άμεσα με τα κοινωνικά δίκτυα στα οποία είναι ενταγμένος. Όλα αυτά αποτελούν αντικείμενο του 2ου κεφαλαίου.

Στο β' μέρος του βιβλίου, δηλαδή στο 3ο και στο 4ο κεφάλαιο, περιγράφονται λεπτομερώς τα κοινωνικά αυτά δίκτυα. Αρχικά η συγγραφέας περιγράφει εδώ το ιστορικό της ανασύστασης των δικτύων αυτών. Κάνει λόγο για τον «ιστορικό-ντετέκτιβ», σύμφωνα με την έκφρασή της. Ο «ιστορικός-ντετέκτιβ» σταχολογεί ψήγ-

μα-ψήγμα την κάθε διαθέσιμη πληροφορία που προσφέρεται μέσα από τις πιο διαφορετικές πηγές (προξενική αλληλογραφία, τύπος, οικογενειακά χρονικά κλπ.). Με αυτόν τον τρόπο αποδελτιώθηκαν πληροφορίες που αφορούν τη ζωή 4.031 ατόμων (ένα ιδιαίτερα ικανοποιητικό δείγμα). Τα άτομα αυτά ανήκουν σε μια ευρεία γκάμα, από τις παλιές και μεγάλες οικογένειες της πόλης, μέχρι τους παραστικούς από αυτήν. Προφανώς, οι πληροφορίες δεν είναι ισομερώς καταναμημένες. Υπάρχουν οι λεγόμενοι «αριστοκράτες των αρχαίων» που μας παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή τους, είτε λόγω εξέχουσας κοινωνικής θέσης τους, είτε απλά γιατί απασχολούν συχνά τις αρχές. Και βέβαια, οι μεγαλύτεροι αντιπροσωπεύονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους μεροκαματιάδηδες, οι παλιές οικογένειες από τους παραστικούς και οι άντρες από τις γυναίκες. Τα δίκτυα ανασυντίθενται βάσει των κοινωνικών δεσμών που τα άτομα αυτά αποκτούν καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους. Οι κοινωνικοί αυτοί δεσμοί διακρίνονται σε πέντε κατηγορίες: γαμήλιες συμμαχίες, δεσμοί κουμπαριάς (parenté spirituelle), δεσμοί που αφορούν την επιλογή μαρτύρων για διάφορες υποθέσεις (π.χ. διαθήκες), επαγγελματικοί και ευρύτερα κοινωνικοί δεσμοί (π.χ. φιιλίας, γεινιάσσης κλπ.).

Οι γαμήλιες συμμαχίες που απασχολούν το μεγαλύτερο τμήμα του 3ου κεφαλαίου, υπακούουν σε επιλογές οι οποίες διαφοροποιούνται ανά κοινωνικό στρώμα. Εντοπίζονται διαφορές ανάμεσα στις «μεγάλες» οικογένειες, στους «νεοφερμένους» που πασχίζουν να ανέλθουν κοινωνικά και στους ανθρώπους του μόχθου ή του υποκόσμου. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, σε αντίθεση με την τρίτη, η επιλογή του/της συζύγου είναι οικογενειακή υπόθεση –χωρίς να απουσιάζουν εντελώς και οι ατομικές επιλογές που φέρνουν, ενίοτε, το άτομο σε αντιπαράθεση με την οικογένεια. Κοινός παρονομαστής, όμως, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι ο στόχος της περαιτέ-

ρω ενσωμάτωσης στον ιστό της πόλης και της πρόσβασης σε δίκτυα που εξασφαλίζουν χρήμα, γνωριμίες και πληροφόρηση –με δεδομένες τις διαφοροποιήσεις ανά κοινωνική κλίμακα. Έτσι, συναντούμε γάμους καθολικών με προτεστάντες, αλλά και με ελληνορθόδοξους και αρμένιους.

Εκτός των ορίων της εθνο-θρησκευτικής κοινότητας κινούνται, στο πλείστον των περιπτώσεων, και οι υπόλοιπες σχέσεις –σχέσεις κουμπαριάς, φιλίας κλπ. Οι φιλικοί, επαγγελματικοί και ποικίλοι άλλοι δεσμοί, σε αντίθεση με τους γάμους, εκτινούνται και στους εβραίους και στους μουσουλμάνους. Ως αποτέλεσμα των επιλογών αυτών, στο πεδίο τόσο των γαμήλιων συμμαχιών, όσο και των άλλων κοινωνικών σχέσεων, «είναι σπάνιο για τα μέλη όχι μόνο της ίδιας οικογένειας Λεβαντίνων, αλλά και του ίδιου κλάδου μιας οικογένειας να έχουν την ίδια εθνικότητα» (σ. 232). Έτσι, ενώ η μελέτη αυτή έχει ως αφετηρία τους γαλλο-καθολικούς, ως αποτέλεσμα της διάχυσης αυτής, καταλήγει να αφορά την κοινωνία της Σμύρνης, στο σύνολό της.

Αυτή η συνύπαρξη είναι περισσότερο εμφανής στα δύο άκρα της κοινωνίας: στην ελίτ (όπως παρουσιάζεται στις διάφορες συσσωματώσεις της –τεκτονικές στοές, διοικητικά συμβούλια εμπορικών και χρηματιστηριακών εταιρειών, αθλητικούς συλλόγους και φορείς άτυπης κοινωνικότητας) και στις ομάδες που κινούνται στις παρυφές της νομιμότητας και απασχολούν τις προξενικές αρχές και την οθωμανική αστυνομία. Μέσα από αυτό το παιχνίδι της πολυπολιτισμικής αυτής αλληλεπίδρασης, αναδεικνύεται ο τύπος του «Λεβαντίνου» και χάνει το μεταφυσικό χρώμα, το οποίο διέπει τις διάφορες αναλύσεις που κατά καιρούς έχουν περιτραφεί γύρω από αυτόν.

Γίνεται έτσι εμφανές ότι η έννοια «κοινότητα» δεν αποτελεί, από μόνη της, ικανοποιητικό ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας της ύστερης οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι κοινότητες και οι υπόλοιπες

θεσμικές συσσωματώσεις, παρά την κεφαλαϊώδη σημασία τους, δεν επαρκούν για να αναδείξουν τις περιπλοκότητες που απορρέουν από τις ατομικές επιλογές, οι οποίες σηματοδοτούν πολύ συχνά διαφορετικές μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης.

Όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, στην οποία αφιερώνεται το τρίτο μέρος. Το 5ο κεφάλαιο αναφέρεται στη χρήση του χώρου αυτού από τους κατοίκους της Σμύρνης. Ήδη από το 18ο αιώνα, ο οικιστικός εθνο-θρησκευτικός διαχωρισμός υποχωρεί σταδιακά, ενώ διαμορφώνονται οι τόποι της μικτής κοινωνικότητας: παζάρια, μπεζεστένια και χώροι διασκέδασης, λιγιστοί ακόμη, που εντοπίζονται κυρίως στις παρυφές της πόλης. Οι πολιτικές εξελίξεις του 19ου αιώνα, τοπικές και διεθνείς, που συνδέονται με την ανάδειξη της Σμύρνης σε κομβικό λιμάνι της Ανατολικής Μεσογείου, οδηγούν σε σημαντική πληθυσμική αύξηση. Έτσι η πόλη επεκτείνεται, σιδηροδρομικοί και οδικοί άξονες διανοίγονται, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους τα κτήρια που της προσδίδουν ένα ευρωπαϊκό πρόσωπο (καφενεία, θέατρα, καταστήματα, νοσοκομεία, βιβλιοθήκες, λέσχες). Τα σημεία αυτά αποτελούν τους κατ' εξοχήν τόπους μικτής κοινωνικότητας. Ο οικιστικός διαχωρισμός χάνει, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, τον εθνο-θρησκευτικό χαρακτήρα του και παραχωρεί τη θέση του στα κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια. Στο πλαίσιο, όμως, μιας συνοικίας ο εθνο-θρησκευτικός διαχωρισμός πραγματοποιείται πλέον σε μικρότερη κλίμακα –στο επίπεδο του δρόμου. Σύμβολο της κοσμοπολιτικής αυτής ατμόσφαιρας είναι η προκουμία της Σμύρνης –το Quai– όπου, επιπλέον, βρίσκεται και η πρώτη κινηματογραφική αίθουσα της Μικράς Ασίας.

Οι εξελίξεις αυτές σηματοδοτούνται από την αυξημένη παρουσία των Ευρωπαίων στην πόλη κατά το 19ο αιώνα, στην οποία εστιάζει το 6ο κεφάλαιο. Οι Ευρωπαίοι παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού συγκεντρώνοντας αλί-

νητη περιουσία, ιδρύοντας εταιρείες ύδρευσης, αεριοφωτισμού ή σιδηροδρόμων, κατασκευάζοντας οδικούς άξονες και λιμάνια και συμμετέχοντας στα δημοτικά συμβούλια.

Τέλος, το 7ο κεφάλαιο αναφέρεται στα πυκνά επιχειρηματικά, οικογενειακά, συγγενικά και φιλικά δίκτυα που συνδέουν τους κατοίκους της Σμύρνης με το εξωτερικό της πόλης. Παρατηρεί κανείς ότι τα δίκτυα αυτά εγγράφονται σε τέσσερις ομόκεντρους κύκλους: στη μικρασιατική ενδοχώρα της πόλης, στα νησιά του Αιγαίου, στην Ανατολική Μεσόγειο και τέλος σε ολόκληρη την υφήλιο. Γίνεται, λοιπόν, σαφές πώς η πόλη επεκτείνεται πέρα από τα πολεοδομικά και διοικητικά της όρια, χάρη στην εμπρόθετη δράση –την οικονομική δραστηριότητα και τις κοινωνικές σχέσεις– των ανθρώπων που την κατοικούν. Χάρη σε αυτή τη δραστηριότητα ακριβώς η πόλη βγαίνει από τον αυτό της, όπως δηλώνεται και στον τίτλο του βιβλίου.

Διαβάζοντας το εν λόγω βιβλίο δε μπορεί να αποφύγει κανείς τη σκέψη ότι η πυρκαγιά της Σμύρνης, που σηματοδοτεί το τέλος του κοσμοπολιτισμού αυτού και της οθωμανικής πραγματικότητας στην πόλη, αποκτά συμβολικό χαρακτήρα: συμβολίζει, με τραγικό τρόπο, την ανάρτηση της πολυπολιτισμικότητας, καθώς και την αυστηρή οριοθέτηση των εθνικών προσδιορισμών και της κυκλοφορίας ανθρώπων ή αγαθών που συνοδεύουν τη μετάβαση στο εθνικό κράτος.

Το συγκεκριμένο βιβλίο αναδεικνύεται, μέσα από όλα αυτά, πολύτιμο εργαλείο για την ιστοριογραφία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Θα μπορούσε, βέβαια, να παρατηρήσει κανείς ότι η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στις σελίδες του είναι σχετικά υποβαθμισμένη. Άλλωστε, όπως και η ίδια η συγγραφέας επισημαίνει, δεν έχει μελετηθεί οθωμανικό αρχαιολογικό υλικό που σίγουρα θα μπορούσε να φωτίσει διαφορετικές παραμέτρους του θέματος. Ωστόσο, η επιστημονική αξία της μελέτης είναι αναμφισβήτητη. Επισημαίνεται μια νέα διάσταση των σχέσεων μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Ευρώπης. Περιγράφεται πώς η «Ευρώπη», διαχεόμενη ανά τους αιώνες στην «Ανατολή», γίνεται στην πραγματικότητα τμήμα της –και αντίστροφα. Έτσι η κάθετη μεταξύ τους διαφοροποίηση, καθώς και οι σχέσεις ισχύος μεταξύ τους, το πρίσμα, δηλαδή, μέσα από το οποίο έχει παραδοσιακά μελετηθεί η ύστερη οθωμανική περίοδος, σχετικοποιούνται και γίνονται αντικείμενα επανεξέτασης. Επιπλέον, γίνεται εμφανές ότι η μικροϊστορία, η εξέταση, δηλαδή, της δράσης των ατόμων στο μικροεπίπεδο, προσφέρει τη δυνατότητα της υπέρβασης ενός κυρίαρχου ιστοριογραφικού παραδείγματος, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη διάσταση του κοινωνικού στη γεωπολιτική.

ΕΦΗ KANNER

π. Βικέντιος Κουρελάρου, Οι εκκλησίες των ελληνικών¹ κοινοτήτων της Ρουμανίας τον 19^ο αιώνα, εκδ. αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, 660 σ.

Τον τελευταίο καιρό οι εργασίες (βιβλία και άρθρα) περί του Ελληνισμού της Ρουμανίας, «αυτό το θαύμα», όπως το χαρακτηρί-

ζει ο π. Κουρελάρου (κοινοότητες, νομικά, οικονομικά και πολιτισμικά θέματα) γνωρίζουν μεγάλη άνθηση, τόσο στην Ελλάδα

1. Η ανέγερση εκκλησιών στη σημερινή Ρουμανία, σε χωριά ή σε (λίγες τότε) κωμοπόλεις, άρχισε νωρίς, πριν από τον

14ο αιώνα. Εκεί γίνονταν οι λειτουργίες. Οι πρώτοι ναοί ήταν ξύλινοι. Από τον 14ο αιώνα άρχισαν να κατασκευάζονται

όσο και στη Ρουμανία, από Έλληνες ή από ελληνοιστές, όπως η αείμνηστη Cornelia Papacostea – Danielopolu, η Olga Cicanici, ο Leonidas Rados, η Paula Scalcau, η Ελένη Μπελιά, η Δέσποινα Τσουρκα-Παπατάθη, ο Αθανάσιος Καραθανάσης, η Μαρία Μαρινέσκου-Χύμου, ο υπογράφων, κλπ.). Το βιβλίο του ιερέα Βικέντιου Κουρελάρου, που αποτελεί διδακτορική διατριβή που εκπόνησε το 2004 υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Ευθυμίου Τσιγαρίδα, εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο, της ανάδειξης διαφόρων πτυχών του Ελληνισμού στη Ρουμανία.²

Η Εισαγωγή (σ. 17-22) είναι μία γενική επισκόπηση της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Ρουμανία, τόσο στη Τρανσυλβανία, όπου από νωρίς ξεχωρίζει μία τάξη οργανωμένη σε συντεχνίες, όσο και Μολδαβία και Βλαχία, όπου κατά τον 18ο αιώνα επικρατούσαν οι φαναριώτες άρχοντες και η ελληνική παρουσία εκεί έπαιξε σημαντικό ρόλο σε πολλούς τομείς. Ασχολείται με τις δραστηριότητες των (πολλών κατηγοριών) Ελλήνων, με την πρόοδο του λαού που τους φιλοξένησε, και με την εξασθένηση του Ελληνισμού, μετά από την περίοδο 1860-1890, όταν ο αριθμός των Ελλήνων είχε φθάσει στα 85.000-90.000 άτομα και μέχρι το τέλος του δευτέρου

παγκοσμίου πολέμου, όταν στα 1945-1946 έμειναν 15.000 άτομα, που ζητούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, ενώ τελικά 2.000 με 3.000 ήταν εκείνοι οι οποίοι για διάφορους λόγους έμειναν στη Ρουμανία.

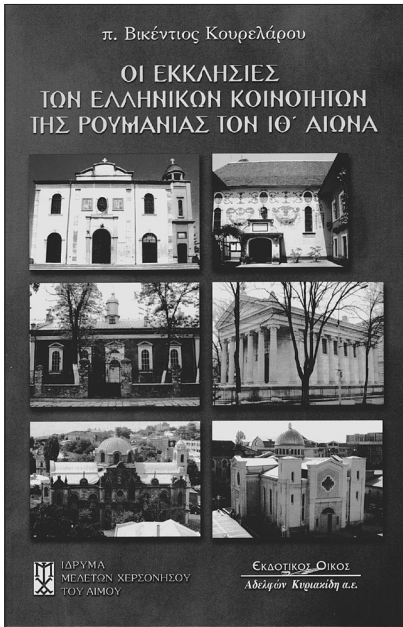
Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια (ανά περιοχή που εξετάζεται) και κλείνει με τα συμπεράσματα. Η δομή του κάθε κεφαλαίου είναι σωστή και το κάνει εύχρηστο. Αρχίζει με το ιστορικό χρονοδιάγραμμα του ελληνικού στοιχείου στη περιοχή (καταγράφονται και ιστορικά έγγραφα για την ίδρυση κάθε ελληνικής κοινότητας), στοιχεία που ο συγγραφέας άντλησε κατά την έρευνά του. Ακολουθούν οι σωζόμενοι ναοί. Σε κάθε ναό εξετάζονται η αρχιτεκτονική του και παρουσιάζονται οι σχετικές επιγραφές, η ζωγραφική (όλες οι φορητές εικόνες και τοιχογραφίες) και η γλυπτική του. Παρουσιάζονται επίσης βιογραφικά στοιχεία των περισσοτέρων ιερέων που λειτούργησαν κατά καιρούς σε κάθε εκκλησία αλλά και οι ευεργέτες της κάθε εκκλησίας. Ακολουθούν οι μη σωζόμενοι ναοί. Δίνονται επίσης πληροφορίες για ανέγερση νέων εκκλησιών στη θέση των παλαιών, που είχαν φθαρεί και για τις τυχόν αναστηλώσεις.

Το πρώτο κεφάλαιο (σ. 23-128) καταγράφει τους ναούς της Δοβρουτζάς, τόπο

πέτρινοι ναοί, χωρίς όμως οι ξύλινοι να καταδειχτούν. Ως προς την αγιογράφησή τους οι ζωγράφοι παρέμειναν ανώνυμοι. Οι πρώτοι ήταν προφανώς ρουμανικής καταγωγής. Από τον 15ο αιώνα αρχίζουν και εργάζονται εκεί και έλληνες ζωγράφοι με πρώτο τον κρητικό Γαβριήλ. Από τον 16ο αιώνα και μετά ο αριθμός τους αυξάνεται με αποκορύφωμα τον 18ο αιώνα. Γιά την κατασκευή των πρώτων εκκλησιών στη Ρουμανία βλ. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, τόμος Α', Βουκουρέστι 1928, κυρίως σ. 33-34. Ως προς τις εκκλησίες του Βουκουρεστίου, της Βλαχίας και της Μολδαβίας, βλ. τα εξής έργα του Nicolae Stoicescu: 1) *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucaresti*, Βουκουρέστι [1961]. 2) *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din*

România. I. Țara Roânească, I-II, Κραγιόβα 1970. 3) *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Moldova*, Βουκουρέστι 1974. Ως προς τους έλληνες ζωγράφους που συμμετείχαν στην αγιογράφηση εκκλησιαστικών μνημείων στη σημερινή Ρουμανία βλ. Ευγενία Δρακοπούλου, «Ζωγράφοι από τον ελληνικό στον βαλκανικό χώρο. Οι όροι της υποδοχής και της αποδοχής», *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002, σ. 101-139.

2. Πριν από την εκτύπωση της διατριβής του, ο π. Κουρελάρος δημοσίευσε (το 2005 και σε ελληνο-ρουμανική έκδοση, σε ξεχωριστά τεύχη), την ιστορία των ελληνικών εκκλησιών του Βουκουρεστίου, του Γαλατζίου και της Βράιλας.

καταγωγής του συγγραφέα, αφού πρώτα αναφέρει την παρουσία των Ελλήνων τόσο γενικά όσο και σε κάθε πόλη όπου υπήρχαν ή υπάρχουν οι εκκλησίες. Καταγράφει τρεις ναούς που σώζονται, στις πόλεις – λιμάνια: Κωνσταντζα (της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, ανεγέρθηκε μεταξύ 1865-1868 και ήταν ο πρώτος ναός στη πόλη, όπου εκκλησιαζόντουσαν όλοι οι χριστιανοί), Τούλτσα (του Ευαγγελισμού, που ανεγέρθηκε ανάμεσα στα 1848 και 1854 και Σουλινά (του Αγίου Νικολάου, που θεμελιώθηκε το 1866) και ακολουθούν εκείνοι που δεν σώζονται (στις πόλεις Τσερνάβδα, όπου η εκκλησία του Αγίου Νικολάου κτίστηκε το 1862) και Μαγγάλια, όπου υπήρχε ξύλινη εκκλησία από το 1836 ενώ η νέα, του Αγίου Νικολάου, κτίστηκε το 1854 και κατεδαφίστηκε το 1959.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σ. 129-204) ασχολείται με την περιοχή της Τρανσυλβανίας. Ξεκινάει και εδώ με μία γενική

ανασκόπηση της παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή και έπειτα παρουσιάζει την ελληνική εκκλησία του Μπρασόβ (της Αγίας Τριάδος, κτισμένης το 1787 με έξοδα κυρίως του γνωστού ευεργέτη Παναγιώτη Χατζη-Νίκου εξ Ιωαννίνων), με το περίφημο ελληνικό νεοκλασικό. Ήταν η μόνη εκκλησία της Τρανσυλβανίας η οποία αφιερώθηκε στο Άγιον Όρος, στη Μονή Εηροποτάμου. Εκεί λειτούργησε μετά το 1933 ο επιφανής λευκαδίτης αρχιμανδρίτης Χριστόφορος Κτενάς (1864-1940). Εν συνεχεία ο συγγραφέας ασχολείται με τον δεύτερο, μη σώζόμενο ναό της περιοχής, εκείνο του Σιμπίου (που ήταν αφιερωμένος στη μνήμη του Αγίου Αθανασίου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, οικοδομήθηκε μεταξύ 1787-1800 στο χωριό Μπούγκαρτ και κατεδαφίστηκε το 1902), για το οποίο παρουσιάζει πολλές λεπτομέρειες.³

Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τους τέσσερις ναούς, που όλοι σώζονται, της Βλαχίας (σ. 205-360). Πρόκειται για την εκκλησία του Βουκουρεστίου, του Ευαγγελισμού, η οποία χτίστηκε μεταξύ 1899-1900, με κτήτορα τον κεφαλλονίτη ευεργέτη Παναγιώτη Χαροκόπο, παρεκκλήσι της Ελληνικής Πρεσβείας του Βουκουρεστίου (στην οποία αφιερώνει και την μεγαλύτερη έκταση του κεφαλαίου, γύρω στις 45 σ.), για εκείνη της Βραΐλας (του Ευαγγελισμού, η οποία ανεγέρθηκε ανάμεσα στα έτη 1863-1872), γιά εκείνη που βρίσκεται στη πόλη Καλαφάτ, η οποία είναι αφιερωμένη στη Ζωοδόχο Πηγή και χτίστηκε μεταξύ 1870-1874 και τέλος, εκείνη της πόλης Τζιούρτζιου (ή Γιούργεβο), που είναι αφιερωμένη στον Ευαγγελισμό (οικοδομήθηκε μεταξύ 1863 και 1864).

Το τέταρτο κεφάλαιο (σ. 361-402) ασχολείται με τη μόνη ελληνική εκκλησία στην περιοχή της Μολδαβίας, που σώζεται στην περιοχή, και συγκεκριμένα στο Γαλάτσι (Μεταμόρφωση του Σωτήρος,

3. Σε άλλο προάστιο της πόλης ο γνωστός έμπορος Χατζη-Κωνσταντίνος

Ποπ έχτισε και μία άλλη εκκλησία, η οποία λειτούργησε μεταξύ 1788-1802.

που οικοδομήθηκε μεταξύ 1866-1872).

Ακολουθούν τα συμπεράσματα του βιβλίου (σ. 403-450), τα οποία περιλαμβάνουν τα εξής υποκεφάλαια: 1) Η δραστηριότητα των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας. 2) Η αρχιτεκτονική των εκεί ελληνικών ναών. 3) Η ζωγραφική τους. 4) Τα μαρμάρια και ξυλόγλυπτα τέμπλα τους. 5) Τα ονόματα μαστόρων και ζωγράφων των ελληνικών ναών. 6) Τα ονόματα των κητόρων τους, τα οποία είναι πολύ χρήσιμα για την γενική εικόνα των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας και για την καλύτερη γνωριμία με διάφορες κατηγορίες Ελλήνων που έζησαν και έδρασαν εκεί. Πολύ χρήσιμες και κατατοπιστικές είναι και οι 431 φωτογραφίες που κοσμούν το βιβλίο και προέρχονται από δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές, μερικές πολύ σπάνιες⁴. Το ίδιο ισχύει και για τα 10 έγγραφα,

---

4. Σε επόμενη έκδοση, με την εύρεση χορηγού, θα άξιζε ορισμένες φωτογραφίες να είναι έγχρωμες.

με τις φωτοτυπίες τους, που σχετίζονται με τις εξεταζόμενες εκκλησίες, αλλά και για τους Πίνακες ιστορικών, τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων των ναών, για τον Κατάλογο επιγραφών και ονομάτων, για τον Κατάλογο των ευεργετών και δωρητών, με την καταγραφή του τόπου καταγωγής αυτών και του τόπου δωρεάς. Τέλος η Περίληψη του βιβλίου, στα Ελληνικά, Ρουμανικά και Αγγλικά, δίνει μία σύντομη εικόνα του έργου.

Με όλα τα στοιχεία που παρουσιάζει το βιβλίο του π. Βικέντιου Κουρελάρου δεν ασχολείται μόνο με τα όσα αναγράφονται στον τίτλο. Δεν ασχολείται μόνο με τις ελληνικές εκκλησίες και ούτε μόνο με την ύπαρξη αυτών κατά τον 19ο αιώνα. Ασχολείται, με βάση ανέκδοτα και εκδομένα στοιχεία, με όλο το φάσμα του Ελληνισμού της Ρουμανίας, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου.

ΦΛΟΡΙΝ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ

Ειρήνη Ριζάκη, Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα, Αθήνα, Κατάρτι, 2007, 332 σ.

Το βιβλίο της Ειρήνης Ριζάκη *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, είναι ένα σημαντικό βιβλίο γιατί πραγματεύεται υπεύθυνα ένα ευαίσθητο, απωθημένο και δυνατό θέμα: ανατέμνει και φέρνει στο φως ορισμένες σελίδες από την περιπέτεια των Ελληνίδων γυναικών προς την ελευθερία, ατομική και του φύλου τους. Στο επίκεντρο δεν είναι το ζήτημα της ελευθερίας των γυναικών στη γενικότητά της, αλλά μία συγκεκριμένη (και μοντέρνα) ελευθερία, η ελευθερία του γράφειν και του δημοσιεύειν. *Οι γράφουσες Ελληνίδες* μας προσφέρουν πυκνές και χαρακτηριστικές όψεις μιας ιδιαίτερης διαδρομής, εκείνης της εισόδου

—η συγγραφέας επιλέγει να την ονομάζει «διείσδυση»— των γυναικών στη έντυπη γραπτή ελληνική παραγωγή στα χρόνια της διεύρυνσης, και για τους Έλληνες, του χώρου των γραμμάτων από μια κλειστή *république des lettres* σε μια μαζική δημοκρατική δημόσια σφαίρα.

Ο όρος «διείσδυση», χωρίς να επεξηγείται ρητά, αποτυπώνει και τη βασική θέση της μελέτης, θέση η οποία δίνει στο υπό συζήτηση βιβλίο τη συνοχή του και αναδεικνύει τη βαθύτερη ενότητα στην περίοδο που εξετάζει, δηλαδή τον 19ο αιώνα (συμπεριλαμβανομένων σε αυτόν και των προεπαναστατικών χρόνων). Η συγκεκριμένη ελευθερία σε ό,τι αφορά το γυναικείο φύλο, αν και δεν προσέκρουσε σε

ρτό αποκλεισμό, έπρεπε να αναμετρηθεί και να υπερβεί ένα πυκνό πλέγμα επανερχόμενων περιορισμών κι απαγορεύσεων που αφορούσε ειδικώς τη σχέση των γυναικών με τη γραφή και τη δημοσιότητα. Η είσοδος των γυναικών στον γραπτό και έντυπο πολιτισμό, όπως συντελείται κατά τον 19ο αιώνα, δεν γίνεται από την ίδια ανοιχτή (ή έστω μισάνοιχτη) πόρτα από την οποία είχαν ήδη εισέλθει οι άντρες συγγραφείς, οι οποίοι συνέχιζαν, κατά το ίδιο διάστημα, σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς να προσέρχονται στη χορεία των «Ελλήνων συγγραφέων»: η δική τους «γυναικεία» είσοδος είχε τα χαρακτηριστικά μιας διαρκούς προσπάθειας να διανοιχτεί μία στενωπός. Απαιτούσε ειδικές και επανερχόμενες προφυλάξεις, ειδικά και επανερχόμενα διαπιστευτήρια και εγχυμονούσε ειδικούς και επανερχόμενους κινδύνους. Από αυτή τη σκοπιά, το αντικείμενο της έρευνας δεν συμπίπτει ακριβώς με την εξιστόρηση μιας «προόδου», ούτε πιο ουδέτερα με την εξιστόρηση μιας αλλαγής, δεν συμπίπτει δηλαδή με την παρακολούθηση των γυναικών που πιάνουν το μολύβι και διεκδικούν να φτάσουν στο πιεστήριο. Για όλα αυτά παρέχεται ωστόσο πολλή

1. Αν και συχνά νέοι και γυναίκες βρίσκονται ως προς την περιθωριοποίηση από την ίδια μεριά απέναντι στους πάντα ανήλικους άνδρες, έχει ενδιαφέρον, από αυτή τη σκοπιά, να διαπιστώσουμε τη φυσικότητα με την οποία ο Βικέλας (συμμαθητής, ας σημειωθεί, του Ροΐδη στο γυμνάσιο στη Σύρο), του οποίου μια μαθητική μετάφραση του έργου *Εσθήρ* του Ρακίνα βρίσκει τότε το δρόμο προς το τυπογραφείο (Ερμούπολη, 1851), σχολιάζει εκ των υστέρων την πρώτη του αυτή «φιλολογική δάφνη» και δηλώνει ότι χάρη στη δημοσίευση της *Εσθήρ*, όταν ήταν ακόμη δεκαεξάχρονος, είναι «σήμερον εις των αρχαιότερων, εάν όχι ο αρχαιότερος των ζώντων Ελλήνων λογίων» και προσβλέπει να κλείσει το 1901 «την πεντηκονταετηρίδα του ως συγγραφέως». Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου*, Αθήνα 1908, σ. 141.

Ειρήνη Ριζάκη

Οι «γράφουσες» Ελληνίδες

Σημειώσεις για τη γυναικεία
Λογοισύνη του 19ου αιώνα

Κατάρτι

και άφθονη ύλη, μεταξύ της οποίας πρέπει εξαρχής να εξαρθεί η πλέον απτή ερευνητική συγκομιδή που κατατίθεται μαζί με το βιβλίο, συγκεκριμένα το corpus των γυναικείων έργων που είδαν «το φως των τύπων» από το 1800 έως το 1900 (βλ. το Επίμετρο, όπου ο «Όνομαστικός Κατάλογος: Οι «γράφουσες» Ελληνίδες του 19ου αιώνα», σ. 235-285).

Ο χαρακτηριστικότερος δείκτης αυτής της σχεδόν ανένα «ειδικής» σχέσης, που αναπτύσσουν, με όλο πιο πληθωρικό και προωθημένο τρόπο, οι Ελληνίδες με τη γραφή και τη δημοσιότητα κατά τη διάρκεια του πρώτου αιώνα που «ιδιαιδύουν» στον έντυπο ελληνικό πολιτισμό, προβάλλεται ήδη στον τίτλο της μελέτης. Οι γυναίκες συγγραφείς στην Ελλάδα θα αποκτήσουν πράγματι, κατά τα τέλη του αιώνα, το ιδιαίτερο όνομά τους: οι «γράφουσες» Ελληνίδες του τίτλου δεν αποτελούν, σύμφωνα με τη Ριζάκη, αξιολογικά ουδέτερη περιγραφή μιας νέας συνθήκης που πλέον σταθεροποιείται, αλλά επίμαχο τεκμήριο. Σε αυτό εγγράφεται συγκεκρι-

μένα η ύστατη προσπάθεια περιχαράκωσης (και περιθωριοποίησης) των νέων αυτών υποκειμένων της γραφής στην ομάδα τους. Έξω, ή πέρα, δηλαδή, από τον εξατομικευμένο και οικουμενικό κόσμο των «συγγραφέων».

Δεν είναι τυχαίο ότι ο όρος επινοείται και διαχέεται στο δημόσιο χώρο μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα. Πράγματι ο όρος εμφανίζεται όταν η παρουσία γυναικών που γράφουν και εκδίδουν βιβλία, αλλά και τα δικά τους περιοδικά, είναι πλέον ορατή δια γυμνού οφθαλμού, ενώ οι ίδιες έχουν καταστεί οικείο κομμάτι της κοινότητας των εγγράμματων καλλιτεργημένων στρωμάτων όταν με άλλα λόγια η στενωπός έχει διανοιχτεί και η διείσδυση έχει πάρει τη μορφή εισόδου· ή όταν οι γυναίκες που δημοσιεύουν—πρέπει να συμπληρώσουμε—μιλούν πλέον και από τη δική τους σκοπιά, για λογαριασμό τους, δημιουργώντας ένα δικό τους δίκτυο και τη δική τους δημόσια απ΄έναντι ως προς την κοινωνική θέση και τον ρόλο του φύλου τους (είναι ακριβώς τα χρόνια της *Εφημερίδος των Κυριών*: 1886-1907).² Όπως επίσης επιπλέον τότε, το έργο ορισμένων από αυτές αναγνωρίζεται ως μέρος της εθνικής λογοτεχνικής παραγωγής: η συμπερίληψη διηγήματος της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου το 1896 στη συλλογή των *Ελληνικών Δηγημάτων* που επιμελείται ο Γ. Κασδώνης («μετά των εικόνων των συγγραφέων») συνιστά, όπως συνάγεται από το βιβλίο, μάλλον την εναρκτήρια πράξη αυτής της αποδοχής. Είναι λοιπόν

συμπτωματικό ότι ο όρος «γράφουσαι», που ως γνωστόν συνδέεται με την ειρωνική πένα του Ροΐδη, προκύπτει ως μέρος μιας διένεξης, της διένεξης γύρω από—αλλά και με— τις «γράφουσες κυρίες»; Η διένεξη αυτή, διαβόητη ήδη στην εποχή της, αλλά και ανασυρμένη εγκαίρως από τα ξεκινήματα της φεμινιστικής κριτικής στη μεταπολιτευτική Ελλάδα,³ προσφέρει εύλογα στη συγκεκριμένη μελέτη το σημείο του τέλους της. Τοποθετείται ως καμπή που κλείνει τη μακρά περίοδο, ενώ ανασυστήνεται διεξοδικά και επιδέξια στο τελευταίο και πιο αφηγηματικό κεφάλαιο του βιβλίου.

Κατά τα άλλα, το βιβλίο διαρθρώνεται χωρίς σεβασμό στη χρονολογική τάξη. Ακριβώς επειδή η περίοδος από το 1800 έως το 1900, όπως είδαμε, αντιμετωπίζεται ως ενιαία, βάσει του ιστορικού προβλήματος που αναλαμβάνει να διερευνήσει (το είδος των γυναικών με τη σχέση των γυναικών με τη έντυπη δημοσιότητα), δεν ασχολείται με εσωτερικές περιοδολογίες. Αντίθετα, οικοδομείται μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις που εστιάζονται κάθε φορά σε διαφορετικό σημείο παρατήρησης.

Η ύλη οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο, πρωταγωνιστούν οι γυναίκες αναγνώστριες, όταν αυτές αποτελούν πλέον μια νέα ευδιάκριτη μερίδα του αναπτυσσόμενου αναγνωστικού κοινού, ώστε η ιστορική αφήγηση μας τοποθετεί εξ αρχής in media res, γύρω στα 1850. Μαζί τους όμως συμπλέκεται και αναδει-

2. Κατά την εικοσαετία αυτή η *Εφημερίς* είναι εβδομαδιαίο φύλο, συνεχίζει την κυκλοφορία της για μια ακόμη δεκαετία ως μηνιαίο, βλ. περισσότερα στο Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987.

3. Αγγελική Ψαρά, «“Αμα η όρνιθα αρχίση να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως”. Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών», *Σκούπα* 3 (1979) 3-13. Βλ. για το ίδιο θέμα και το Επίμετρο της ίδιας,

στη δυστυχώς προ καιρού εξαντλημένη επανέκδοση του μυθιστορήματος της Καλλιρρόης Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, Αθήνα 1999 (α' εκδ. 1900): πβ. τώρα την επιδέξια ένταξη στην αφήγηση (βάσει μάλλον πραγματικών αναμνήσεων της ανδριώτισσας γιαγιάς της) περιστατικών ανάγνωσης της *Χειραφετημένης* σε jour fixe γυναικείων συντροφιών σε αθηναϊκά αστικά σπίτια στις αρχές του αιώνα: Μαρίνα Καραγάτση, *Το αγαπημένο ή οι δικόι μου άνθρωποι*, Αθήνα 2008, σ. 137-138.

κνύεται και το συναρπαστικό πρόβλημα του μοντέρνου, κακόφημου και ανατρεπτικού είδους, του μυθιστορήματος, που είναι ο μεγάλος απών της ελληνικής παραγωγής και ο μεγάλος εισβολέας μέσω των μεταφράσεων,⁴ των οποίων ως γνωστόν υπήρξαν φανατικές αναγνώστριες. Στο δεύτερο, εξετάζεται η γυναικεία εκδοτική και συγγραφική παραγωγή: πρώτα, το πιο προωθημένο εκδοτικό προϊόν, δηλαδή τα γυναικεία περιοδικά που εκδίδονται από γυναίκες (ξανά μια δραστηριότητα που εμφανίζεται στα μέσα του αιώνα και διατηρείται ακμαία μέχρι τα τέλη του) και στη συνέχεια, το σύνολο των αυτοτελών εκδόσεων που γίνονται από γυναίκες, είτε είναι μεταφράσεις (εύλογα προηγούνται χρονικά και δίνουν την ευκαιρία στη μελέτη να συνοπολογίσει την –αποκλειστικά μεταφραστική, αλλά όχι ευκαταφρόνητη – γυναικεία παραγωγή των προεπαναστατικών ετών 1800-1820), είτε είναι, τέλος, πρωτότυπα έργα, ανεξαρτήτως ειδολογικών κατατάξεων. Στο τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο, η έμφαση δίνεται στον τρόπο που λειτουργεί και κατανοείται (βιώνεται, ερμηνεύεται ή «συνταγογραφείται») η περίπλοκη και νοπή σχέση των γυναικών με τη γραφή και το δημόσιο βήμα στα ίδια εκείνα ιστορικά συμφραζόμενα κατά τα οποία το ιδιωτικό και το δημόσιο γίνονται αντικείμενο μιας νέας συνέχεις και έμφυλης επεξεργασίας, μέσω της οποίας ο προορισμός των γυναικών συναρτάται δεσμευτικά με τον χώρο του ιδιωτικού. Αυτή η θεμελιώδης κοινω-

νική ανάθεση σε όσες είναι γυναίκες για την «άσπιλη διαφύλαξη» του ιδιωτικού, μέσα από το οικιακό ιδεώδες και τη μητρότητα, αποτελεί και το αντίπαλο δέος απέναντι της επίσης μοντέρνου αίτημα της έκφρασης γνώμης και της εκδήλωσης του εαυτού μέσα από τη δημόσια έκθεση και τον συγχρωτισμό. Αλλά το κεφάλαιο, όπως το θέμα απαιτεί, δεν περιορίζεται μόνο στα κανονιστικά πρότυπα: εκτείνεται επιπλέον (και εδώ αναδεικνύονται οι ατομικές στάσεις της καθεμιάς απέναντι στη γραφή) τόσο στο πώς αυτά εσωτερικεύονται ή παρακάμπτονται από τις ίδιες τις γυναίκες, όσο και στις νέες ευκαιρίες («άλλοθι») προτιμά να τις θεωρήσει η Ριζάκη) που δίνει η «πατρίδα» και οι χρείες της, ως νέο ιδεώδες, δηλαδή οι αντιφάσεις που ο αποκλεισμός από το δημόσιο γεννά όταν το έθνος επιστρατεύει και τις μητέρες των μελλοντικών πολιτών του στην υπηρεσία του. Τέλος, στο ίδιο αυτό κεφάλαιο και γύρω από έναν αστερισμό αντιφάσεων και περιορισμών έλκονται για να αναδειχθούν τα ειδικότερα προβλήματα που προκύπτουν εν όψει της δημοσίευσης σε όσες γράφουν: η ψευδωνυμία, η ανωνυμία και ακόμη πιο χαρακτηριστικά η οψιτυπία, με πιο γνωστή περίπτωση την (εν πολλοίς αξεπέραστη) Ελληνίδα συγγραφέα Ελισάβετ Μαρτινέγκου. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, χρονολογικά πιο εντοπισμένο, αφορά, όπως ήδη είδαμε, τη διένεξη του Ροΐδη και των γραφουσών στα τέλη του 19ου αιώνα. Όσο όμως κι αν οι «γράφουσες» διαφοροποιούνται από τους

4. Δεν είναι εδώ εφικτό να αναφερθούμε όπως αξίζει στο μείζον θέμα περί της θέσης του μυθιστορήματος στον ελληνικό 19ο αιώνα. Οι αλλαγές που έχουν επέλθει μέσα από νεότερες έρευνες τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στη γενική εικόνα είναι μεγάλες και η σχετική συζήτηση ανοιχτή. Αρκεί όμως για να δικαιολογηθεί η παραπάνω φράση (περί του μεγάλου απόντος) να υπενθυμιστεί ότι το φάντασμα «του ελληνικού μυθιστορήματος» που αναζητείται και δεν βρίσκεται

πλανάται πάνω από την Αθήνα αλλά και τους εν γένει ελληνικούς λογοτεχνικούς κύκλους μέχρι τουλάχιστον το 1870 και τη διεθνή επιτυχία του *Λουκή Λάρα*, που εκδίδει ο Δημήτριος Βικέλας. Βλ. για το θέμα ενδεικτικά Νάσος Βαγενάς (επιμ.) *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Αθήνα 1999 αλλά και Παν. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007.

ομότεχνους άνδρες συγγραφείς καθώς περικλείονται σε μια «ομαδική ταυτότητα», με τη διένεξη που δημιουργείται έρχεται για πρώτη φορά στο επίκεντρο του γενικού ενδιαφέροντος η ίδια η σχέση των γυναικών με τη γραφή. Εδώ εντοπίζεται στη μελέτη μια κρίσιμη μετατόπιση: η διάκριση που φέρνει στην επιφάνεια ο ομαδικός χαρακτηρισμός των γυναικών που γράφουν έναντι της εξατομικευμένης και οικουμενικής ανδρικής γραφής, καθώς μετατρέπεται σε διένεξη που διχάζει, θέτει τελικά υπό συζήτηση τους όρους με τους οποίους οργανώνεται αυτός καθ' εαυτό ο διαχωρισμός: αν για τον Ροϊδή η ζήτημα είναι να ορίσει το γυναικείο συγγραφικό ιδεώδες, οι διαφωνίες που προκαλεί με την παρέμβασή του εγείρουν το ερώτημα σχετικά με το αν η γραφή διαιρείται κατά το φύλο του συγγραφέα ή είναι εξ' ορισμού οικουμενική.

Μέσα από τη διερεύνηση της σχέσης των γυναικών με τη γραφή και τη δημοσιότητα, σε συνθήκες ενός έμφυλου και ιεραρχικού καταμερισμού του δημόσιου και του ιδιωτικού, έρχονται με ενάργεια στη επιφάνεια τα ζητήματα της ατομικότητας, της οικουμενικότητας και της διαφοράς. Οι γυναίκες, που γράφουν και εκφράζονται δημόσια και δια των τύπων, εισέρχονται στον δημόσιο χώρο της γραφής και της δημιουργίας ως γυναίκες· παραμένουν δέσμιες και όμηροι του φύλου τους. Η ατομικότητα του γράφειν θα διατηρηθεί ως προνόμιο του φύλου που εκπροσωπεί όχι απλώς το άρρεν, αλλά μέσω του άρρενος το οικουμενικό. Οι γυναίκες συγγραφείς, ως γράφουσες, θα είναι εγκλωβισμένες άθελά τους και από ένα σημείο και μετά με τη θέλησή τους στη μερικότητα και στην ιδιαιτερότητά τους, εκπροσωπώντας τη διαφορά. Η ατομική ταυτότητα των γυναικών συγγραφέων στην κατεξοχήν ατομική εκδήλωση της γραφής αποδεικνύεται έτσι μια σχεδόν άπιαστη δυνατότητα για τον ελληνικό 19ο αιώνα. Γι' αυτό συνοψίζοντας τα σημαντικότερα ευρήματα της μελέτης

στο σύντομο επίλογο, η Ριζάκη διαγράφει το δρόμο που διανοίγεται από δω και μπρος: μετά την ανασυγκρότηση της ομαδικής ταυτότητας των «γραφουσών» κατά την περίοδο που αποτελούν (αποκλεισμένη κοινότητα) εκκρεμεί να τους αποδοθεί ό,τι η εποχή τους τους στερήσει: την εξατομικευμένη φωνή, που μέσα από την κριτική ανάγνωση των ίδιων των κειμένων θα επιτρέψει την ανίχνευση «των συγγραφικών υποκειμένων».

Οι γράφουσες Ελληνίδες αποτελούν ένα βιβλίο που ανήκει προγραμματικά και ως προς τη μεθόδευση που επιλέγει και ως προς το ιστορικό πρόβλημα που αναδεικνύει και διερευνά στο πεδίο της ιστορίας των γυναικών. Προστίθεται σε μια μικρή αλλά αξιόλογη σχετική ελληνική βιβλιογραφία, την οποία εμπλουτίζει και επεκτείνει, ακριβώς διότι τη λαμβάνει υπόψη της. Ωστόσο, αν υφίσταται ως διακεκριμένο ιστοριογραφικό πεδίο η ιστορία των γυναικών, ο λόγος δεν είναι άλλος από τον αποκλεισμό του αντικειμένου της έρευνάς του από όσα έχουν προηγηθεί – από τα αντικείμενα που συγκρότησαν τις ιστορικές επιστήμες και σπουδές. Και αυτό ισχύει καταφανώς και για τις παλαιότερες νεοελληνικές σπουδές, όπως και την πιο πρόσφατη νεότερη ελληνική ιστορία. Το αιρετικό αρχικά πεδίο έχει εντωμεταξύ υπαχθεί και στη χώρα μας στις νέες κανονικότητες των σύγχρονων ιστοριογραφικών ρευμάτων, χωρίς παρ' όλα αυτά να έχει αμβλυωθεί ο βασικός λόγος της ιδιαίτερης ταυτότητάς του: διότι η παράμετρος «φύλο», είτε στη στενότερη εκδοχή μιας ιστορίας των γυναικών, είτε στην απαιτητικότερη «συσχετική» έρευνα των έμφυλων σχέσεων στη μελέτη των κοινωνιών, εξακολουθεί να βρίσκεται στο περιθώριο, ή ακόμη χειρότερα να μην μπορεί να συναρμοστεί με τη λοιπή ανάλυση σε ενιαίες ή έστω μεικτές προσεγγίσεις. Από αυτή τη σκοπιά, η ρητή σύνδεση από τη Ριζάκη της δικής της έρευνας με την τροφοδοσία που έχει παράσχει ο πολιτικός φεμινισμός στο επίπεδο των εν-

νοιών και της θεωρίας, όπως γίνεται στη μεθοδική εισαγωγή στο βιβλίο, έχει τη δική της βαρύτητα. Ιδίως επειδή τα νέα ρεύματα ή νέες θεματικές στην ιστορική έρευνα συχνά συμπλέκονται με ακαδημαϊκές μόδες (ή έτσι εκλαμβάνονται), η υπενθύμιση αυτού του δεσμού ανάμεσα στην πολιτική και την ιστορική έρευνα είναι ευπρόσδεκτη, καθώς εκεί οφείλει η ιστορία των γυναικών και το λόγο ύπαρξής της και τις επιτυχίες της.

Οι γράφουσες Ελληνίδες ανήκουν στην ιστορία των γυναικών λοιπόν. Όχι όμως αποκλειστικά. Οι προϋποθέσεις για τη μελέτη αυτή προέρχονται εξίσου και από τις προόδους που έχουν συντελεστεί τα τελευταία κυρίως χρόνια στην περιοχή των ερευνών γύρω από την ιστορία του βιβλίου και της έντυπης παραγωγής και δεν χρειάζεται εδώ να απαριθμηθούν. Οι πρόοδοι αυτές με τη σειρά τους στηρίζονται σε μια μακρόχρονη πλέον, επίπονη και σταθερή, ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών, ένα επιστημονικό προϊόν, αθόρυβο ίσως αλλά ευδιάκριτο, της όλης μεταπολεμικής περιόδου.

Δεν είναι πιστεύω λάθος να σκεφτεί κανείς το βιβλίο της Ειρήνης Ριζάκη ως ώριμη και διαφοροποιημένη εκδήλωση αυτής της ευρύτερης ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη αξίζει να θεωρηθεί προωθημένο προϊόν μιας συσσώρευσης, που έχει προηγηθεί, και άρα να καταγραφεί ως ανανεωτική έκφραση της συνέχειας στις νεοελληνικές έρευνες. Ως προς αυτό, χρειάζεται εδώ να συμπλη-

ρωθεί το στοιχείωδες: η ευχέρεια ανασύστασης και μελέτης της έντυπης συγγραφικής (και μεταφραστικής) παραγωγής των γυναικών ανάμεσα στο 1800 και το 1900, στηρίζεται στην όλο και βελτιούμενη βιβλιογραφική (βιβλιολογική, όπως κάποτε διατυπώνεται) συγκομιδή γύρω από το ελληνικό βιβλίο και την ιστορία του, ιδίως μάλιστα για τον πλέον πληθωρικό έως τότε αιώνα και στην Ελλάδα, όπως και σε όλη την Ευρώπη, και γι' αυτό δυσκολότερο να δαμαστεί, τον 19ο. Αυτή η συγκομιδή όσο κι αν ξεκινάει από παλιά⁵ δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την επιμονή του Δημαρά για τα «καλά εργαλεία», αλλά και χωρίς την ανανεωτική δέσμευση του Φίλιππου Ηλιού, αλλά και των συνεργατών του, στην ποσοτική ιστορία, που οδήγησαν στην τελειοποίηση και ολοκλήρωση, με όλο και πιο σύγχρονες απαιτήσεις και τεχνικές, αυτής της βασικής εργασίας υποδομής.⁶ Εξάλλου στους νεότερους συνεργάτες του ανήκει και η Ειρήνη Ριζάκη. Αλλά αν η μελέτη της επωφελείται και οικοδομεί χάρη στη συσσώρευση, δεν συνεχίζει απλώς: με το έργο της σημειώνεται μια σημαντική διεύρυνση, μια κριτική διεύρυνση, που θα πρέπει να δεσμεύσει όσους κι όσες συνεχίζουν σε παρεμφερείς έρευνες γύρω από την ιστορία της έντυπης παραγωγής με τη νέα προβληματική που έχει πλέον κατατεθεί με το νέο βιβλίο που μας απασχολεί εδώ. Είμαστε λοιπόν με το βιβλίο της Ριζάκη σε εκείνο το σταυροδρόμι όπου οι νεοελληνικές σπουδές και η εν γένει

5. Για μια σχετικά πρόσφατη επισκόπηση των σχετικών ερευνών βλ. Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών 1965-2000*, Αθήνα 2001· πβ. και τη συλλογική παρουσίαση των Πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου των Δελφών (Μάιος 2001), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αι.* από τους Τ. Ε. Σκλαβενίτη, Λουκία Δρούλια, Γιάννη Κόκκωνα και

Κωνσταντίνο Στάικο, *Μνήμων* 26 (2004) 275-298.

6. Αξίζει με αυτή την ευκαιρία να επισημανθεί το τελευταίο και πολύτιμο κοινό απόκτημα αυτής της προσπάθειας: πλέον η Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι. των Φίλιππου Ηλιού και Πόπης Πολέμη με τη μορφή ηλεκτρονικού καταλόγου βρίσκεται αναρτημένη στην ιστοσελίδα της νέας στέγης που βρήκε το Βιβλιολογικό Εργαστήρι στο Μουσείο Μπενάκη: www.benaki.gr/bibliology.

ιστορική έρευνα συναντιέται παραγωγικά με τα νέα πνευματικά και επιστημονικά αιτήματα που η φεμινιστική κριτική έχει αναδείξει. Το πώς θα αξιοποιηθούν τα πορίσματά του, ποια θα είναι η τύχη του βιβλίου, πέρα από όσες και όσους έχουν συνδέσει την έρευνά τους με την ιστορία των γυναικών και του φύλου, είναι βεβαίως ένα ανοιχτό στοίχημα. Από αυτή τη σκοπιά, η προβληματική που αναπτύσσει και τα ερευνητικά αποτελέσματα που καταθέτει μπορούν να λειτουργήσουν πρόσφορα προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Όχι μόνο προκαλούν για περαιτέρω έρευνες γύρω από τα εγγράμματα αστικά γυναικεία στρώματα και την πνευματική συγκρότηση και παραγωγή τους, αλλά θέτουν νέα και πιο προωθημένα ερωτή-

ματα για την όλη συγκρότηση του ελληνικού δημόσιου χώρου και τη λειτουργία της έντυπης επικοινωνίας στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Πάντως, αν εκκρεμεί να ανοίξει με απαιτητικούς όρους η συζήτηση για τη λειτουργία του εντύπου, για τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας και τις μεταβολές της στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς θα γίνει αυτό χωρίς να χειριστεί το –συγκαλυμμένο και καθόλου αυτονόητο– γεγονός ότι τα φύλα τόσο μεταξύ των συγγραφέων όσο και μεταξύ των αναγνωστών ήταν ήδη τότε, όπως και σήμερα, δύο.

ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1958-2008: Ίδρυση – πορεία – προοπτικές, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, 4ο, 307 σ.

Τόμος λευκοματικού τύπου, βαρύς σε όγκο, σε πληροφορία, σε ουσία. Συχνά τα ετήσια πεπραγμένα ή ακόμα και εκείνα μιας πενταετίας περνούν απαρατήρητα. Η εξέλιξη των δράσεων από χρόνο σε χρόνο δεν είναι θεαματική, τα βήματα σταδιακά δεν κάνουν την διαφορά. Δεν ισχύει το ίδιο μετά από πενήντα ολόκληρα χρόνια. Καιρός ικανός γιατί υπάρχουν οι αποστάσεις, ώστε να γίνει απολογισμός. Συνηθίζεται κιόλας, στην περίπτωση συμπλήρωσης ικανών χρόνων λειτουργίας (τα πενήντα χρόνια είναι καιρός παραπάνω από ικανός), να υπογραμμίζεται το γεγονός με εορταστικό χαρακτήρα, να οργανώνονται εκδηλώσεις με ομιλίες, παρουσιάσεις και εκθέσεις, με επίσημους καλεσμένους και δεξιώσεις (οι προσκεκλημένοι σε αυτήν την περίπτωση ήταν ασφυχτικά πολλοί), να γίνεται αναφορά στον Τύπο, και να συμπεριλαμβάνουν και την έκδοση επετειακού τόμου, που στο κάτω κάτω από όλα αυτά είναι το κάτι που θα μείνει, με τον

τρόπο που ξεθυμαίνουν στις ημέρες μας οι ειδήσεις και τόσο γρήγορα απομακρύνονται οι απόηχοι των γεγονότων. Ο τόμος θα κυκλοφορήσει, θα φυλλομετρηθεί και θα μπει και θα υφίσταται σε βιβλιοθήκες, αποτυπώνοντας την στιγμή και την αποτίμησή της. Τα λευκάματα του είδους, και είναι φυσικό, αναδεικνύουν την δράση των ιδρυμάτων και «ξεχνούν» στις γωνιές τα δύσκολα, προσπερνώντας τα. Συνήθως τους λείπει το κομμάτι της σοβαρής αυτοκριτικής, ίσως να μην είναι και ο χρόνος και ο τόπος κατάλληλος.

Αξίζει λοιπόν, αυτή η πενήντάχρονη διαδρομή μία πιο κοντινή εξέταση. Ο τίτλος του περιγραφικός, ακριβής, δεν κρύβει εκπλήξεις για το περιεχόμενο που κλείνει: από την ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ), 50 χρόνια πριν, η πορεία του έως σήμερα και τέλος, οι προοπτικές που ανοίγονται, και μάλλον θα διαφάνονται οι επιλογές που ακούσια ή συνειδητά πρόκειται να ακολουθηθούν μελλοντικά.

Στην βάση του αποτελέσματος πολλών συνεργασιών, κάθε συμβολή να φέρνει την ειδική πληροφορία από την περιοχή του τομέα της, ένα σύνολο συλλογικό των δεκαετησάων κειμενογράφων και όσον εργάστηκαν σε όλα τα επίπεδα για την υλοποίησή του.

Προλογίζει ο Δημήτριος Α. Κυριακίδης, καθηγητής Βιοχημείας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Πρόεδρος και Διευθυντής του ΕΙΕ, μέσα στο

αμερικανικής βοήθειας), την υιοθέτηση της πρότασης από τον βασιλιά Παύλο, το δίλημμα ανάμεσα στην εφαρμοσμένη έρευνα με στόχο την εγχώρια ανάπτυξη ή την έρευνα αιχμής στο διεθνές επιστημονικό γίγνεσθαι, την κατάληξη στον δεύτερο στόχο, ύστερα από συζητήσεις και προσαρμογές (Κ.Θ. Δημαράς, Λεωνίδας Ζέρβας), τις προσπάθειες συγκρότησής του, με σκοπό αρχικά την χρηματοδότηση της εξωτερικής έρευνας, κυρίως στα πανεπιστήμια και αργότερα την ίδρυση δικών του ινστιτούτων, την στερέωσή του ως θεσμού και την οριοθέτησή του τα χρόνια 1958-1968, τις δυσκολίες που έβγαλαν σε κίνδυνο την ύπαρξή του (1969-1974), την επαναφορά του στην αφετηρία με την επιστροφή των ιδρυτών του (1974-1979), την διετή σύντομη προσπάθεια για ανάταση (1979-1981), την δυσανάλογη κρίση σε μία περίοδο ανακατατάξεων που ακολούθησε (1982-1986), την αφοσίωση και αντοχή των ερευνητών του, απέναντι στα προβλήματα που επέμεναν και χρόνιζαν (1986-1996), έως τα τελευταία 12 χρόνια που διανύθηκαν στο πλαίσιο νόμου για την έρευνα (1985), με την αναζήτησή —πέρα από την επιβίωση— των αναπτυξιακών ρυθμών στο ανταγωνιστικό πεδίο των χρηματοδοτήσεων της έρευνας (1996-2008). Τα Ινστιτούτα δεν ιδρύονται όλα ταυτόχρονα, αλλά γεννιούνται για να ανταποκριθούν σε αιτήματα της εποχής τους. Για αυτό έχουν και διαφορετικές βάσεις και διαδρομές. Το ιστορικό τοποθετεί το ΕΙΕ στα εσωτερικά, δικά του μέτρα και συγχρόνως, στα πράγματα που είχαν την δύναμη να επηρεάσουν καθοριστικά την ζωή όλων, τα ελληνικά, τα ευρωπαϊκά, του κόσμου. Μέσα από το σχεδιάσμα διαφαίνονται οι ιδεολογικές και στρατηγικές επιλογές στην αφετηρία και στην μετέπειτα πορεία με τις καμπές της, πού συμπίπτουν ή απομακρύνονται από εκείνες της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους, πού συμβαδίζουν, αποκλίνουν ή καθυστερούν σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά και διεθνή.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

1958-2008

Ίδρυση - πορεία - προοπτικές

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
 ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΒΕΝΤΙΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ
 ΣΑΒΒΑΣ Ε. ΤΣΙΑΝΙΔΗΣ ΦΩΤΗΚΙΟΣ ΚΟΛΙΔΗΣ
 ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΠΟΥΜΠΟΥΚΑΣ
 ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ ΑΡΓΥΡΩΛΑ ΣΙΓΑΛΑ
 ΜΙΑΤΙΛΛΗΣ Β. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΕΛΕΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
 ΕΥΣΤΡΑΤΟΣ Ι. ΚΑΜΙΤΣΟΣ ΑΡΗΣ ΣΕΝΑΚΗΣ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΒΕΝΤΙΝΗΣ

50
 ΧΡΟΝΙΑ
 ΕΘΝΙΚΟ
 ΙΔΡΥΜΑ
 ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2008

πνεύμα του τόμου, αναφερόμενος με συντομία στην ίδρυση και με αισθήματα ευγνωμοσύνης προς τους ιδρυτές, στην μέχρι τώρα προσφορά, τα περισσότερα από 100 προγράμματα που «τρέχουν» ετήσια και υπογραμμίζοντας οκτώ επιδιωκόμενους αναπτυξιακούς στόχους (σ. 10-11). Ακολουθεί το σαραντατέλιδο «Ιστορικό σχεδιάσμα για την ίδρυση και την πορεία του ΕΙΕ» (σ. 12-51) από τον Τ. Ε. Σκλαβενίτη που είχε τον γενικό συντονισμό και την επιμέλεια του λευκώματος. Το σχεδιάσμα αποτυπώνει την ιδέα ίδρυσης ενός ελληνικού πολυερευνητικού κέντρου (Γιάγκος Πεσμαζόγλου), τις ανάγκες και τις προϋποθέσεις, τις ανθρώπινες διαθεσιμότητες και τα οικονομικά δεδομένα (υπόλοιπα

Το κτήριο που οικοδομήθηκε (1965-1967) για να στεγάσει την επιστημονική, θετική και θεωρητική έρευνα, παρουσιάζει ο αρχιτέκτονας πολεοδόμος Σάββας Ε. Τσιλένης. Πληροφορίες τεχνικού και πρακτικού τύπου έρχονται να παντρευτούν με τις αναμενόμενες ανάγκες ερευνητικών κέντρων της σύγχρονης εποχής, με τη ζυγαριά να γέρνει περισσότερο προς την πλευρά του λιτού και λειτουργικού, επιλογή που συνέβαλε στην δημιουργία μίας αισθητικής άποψης για τα δημόσια κτήρια, σύμφωνα με τον πραγματισμό και λειτουργισμό του Κ. Δοξιάδη, του οποίου ο Όμιλος σχεδίασε και επέβλεψε την κατασκευή του κτηρίου (σ. 52-65).

Στην συνέχεια ακολουθεί μία ενότητα που αναφέρεται σε ένα προς ένα τα Ινστιτούτα που απαρτίζουν το ΕΙΕ, τα οποία ως το 1985 ονομάζονταν Κέντρα, από τους διευθυντές τους. Το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (INE) περιγράφει ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης: την ίδρυση το 1960 και το αντικείμενό του, την μελέτη και τεκμηρίωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας, τους σταθμούς της διαδρομής του, τα προγράμματα του INE (Ελληνική Βιβλιογραφία, Καταλογογράφηση βιβλιοθηκών, Βιβλιογραφική τεκμηρίωση και Καταλογογράφηση και έκδοση αρχαιολογικού υλικού, Εστίες παιδείας στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι., Οι τουρκεϊκές πηγές της οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, Γλωσσολογία και πολιτισμικές επαφές, Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι., Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-19ος αι., Ιστορία και φιλοσοφία των Θετικών Επιστημών, 15ος-19ος αι., Νεοελληνική Ιστοριογραφία, 15ος-19ος αι., Ιστορία των Επιχειρήσεων και Βιομηχανική Αρχαιολογία, Λόγιοι και περιηγητές, 15ος-19ος αι., Νεοελληνική Φιλοσοφία και πολλά φιλοξενούμενα προγράμματα), το εκδοτικό του πρόγραμμα μονογραφιών και περιοδικών εντύπων, τις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων και τις ψηφιοποιημένες συλλογές. Κλείνει με μία απογραφή των

παραχθέντων (πνευματικών προϊόντων) και δραστηριοτήτων ως αποτίμηση (σ. 66-95).

Ο Ταξιάρχης Κόλιας περιγράφει το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών που άρχισε και αυτό την λειτουργία του το 1960. Αναφέρονται ονομαστικά οι ερευνητές που στελέχωσαν και στελεχώνουν το ΙΒΕ, και εκείνοι που μεταπήδησαν στον πανεπιστημιακό χώρο, τα ερευνητικά προγράμματα (Αρχαιολογικές, διπλωματικές και παλαιογραφικές έρευνες στο Άγιο Όρος, στη μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, καθώς και σε άλλες ελάσσονες ελληνικές συλλογές και κέντρα του εξωτερικού, Αγιολογία της ύστερης βυζαντινής περιόδου, Το βιβλίο στο Βυζάντιο, Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας, Ιστορική Γεωγραφία του Ελληνικού Χώρου, Βυζάντιο και σλαβοβυζαντινός κόσμος, Βυζάντιο και Δύση, Καθημερινός και κοινωνικός βίος στο Βυζάντιο), και άλλα ερευνητικά προγράμματα με την σύμπραξη άλλων φορέων, η έκδοση του περιοδικού *Σύμμεικτα*, συνεδριακές, φροντιστηριακές, σεμιναριακές δραστηριότητες, συνεργασίες, συμμετοχές, φιλοξενίες ερευνητών, ασκήσεις φοιτητών. Κομβικός στόχος του ΙΒΕ δηλώνεται η δικτύωση των μελετητών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου για την μελέτη του μεσαιωνικού κόσμου (σ. 96-123).

Το Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΙΕΡΑ), που ιδρύθηκε το 1979, παρουσιάζει ο Μιλτιάδης Β. Χατζόπουλος. Το ιστορικό της ίδρυσης, ακολουθεί σύντομη παρουσίαση του ανθρώπινου δυναμικού, πληροφορίες για τη διοίκηση και τις εγκαταστάσεις, τους σκοπούς και την διάρθρωση, τις υποδομές και τις παρεχόμενες υπηρεσίες. Τα ερευνητικά προγράμματα στόχευσαν στην αξιοποίηση των συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων των Ελλήνων αρχαιογνωστών, όπως είναι η γεωγραφική εγγύτητα και η εξοικείωση με τον χώρο και τη γλώσσα, η επικέντρωση σε περιοχές και εποχές παραμε-

λημένες, δηλαδή σε περιφέρειες της ελληνικής οικουμένης και στην πρωτοϊστορία, στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, και επικεντρώθηκαν στην έρευνα των επιγραφών στην Θράκη, Μακεδονία αλλά και άλλων περιοχών. Το πρόγραμμα της Βόρειας Ελλάδας έχει παράρτημα στην Βέροια. Εξελισσονται, ακόμα, τα ερευνητικά προγράμματα της Νότιας Ελλάδας και της Ελληνικής Ανατολής. Οι ξενόγλωσσες εκδόσεις του ΙΕΡΑ κυκλοφορούν στη σειρά *Μελετήματα* που αριθμούν 52 τόμους, παράλληλα με άλλους τίτλους και συντάγματα επιγραφών (σ. 124-147).

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η παρουσίαση των Ινστιτούτων θεωρητικής κατεύθυνσης και εντείνω την προσοχή μου για να αποδώσω τα των θετικών που όπως και να έχει διαφέρουν, όχι μόνο ως προς τα αντικείμενα, τόσο στους τρόπους έρευνας και μεθοδολογίας όσο και στους στόχους. Διάφορες σκέψεις περνούν από το μυαλό μου, καθώς ξεφυλλίζω τον τόμο. Σκέψεις που εδράζονται στη γνώση του παρελθόντος και προβάλλονται στο μέλλον. Πόσο σημαντική υπήρξε η στροφή προς την παρατήρηση του περιβάλλοντος, το πείραγμα για την επαλήθευση φαινομένων, η εφαρμογή επαγωγικών μεθόδων, η ευρεία χρήση των νέων οργάνων που «έβλεπαν» μακρύτερα και ακριβέστερα. Πόσο οι θετικές επιστήμες και η αποδοχή τους άλλαξαν το πνεύμα του κόσμου και ιδιαίτερα της Δύσης. Σκέψεις που έχουν να κάνουν με την επανάσταση που έφεραν τα πρώτα βιβλία μαθηματικών και φυσικής, την παρουσία του Ρήγγα με την σύνθεσή του *Φυσικής Απάνθισμα*, τυπωμένο στην Βιέννη στα 1790, και τη θέση που κατέχει στην ιστορία της νεοελληνικής σκέψης. Με μία τότε νέα ματιά για την θέση του κόσμου και την ερμηνεία των πραγμάτων, απτών και κατά συνέπεια φιλοσοφικών, καθώς ορίζουν την σκέψη, τις ανησυχίες και προσδοκίες. Οι επιστημονικές επαναστάσεις φέρνουν αλλαγές κοσμοθεώρησης. Βάζουν νέες αρχές, γεννούν νέο πλαίσιο. Οι ιστορικοί βρίσκονται στην πλεονεκτική θέση να μελετούν πηγαινο-

τας προς τα πίσω, ενώ η συγχρονία της έρευνας δεν έχει σταθερά θεωρητικά δεδομένα. Στην εξέλιξη αυτού του παιχνιδιού που βιώνουμε υπάρχουν όρια; Και αν υπάρχουν, από ποιους τίθενται, με ποιο σκεπτικό και στόχο, ποια ευρήματα θα προκριθούν για να εφαρμοστούν, και τι συνακόλουθες συνέπειες θα έχουν;

Το Ινστιτούτο Θεωρητικής και Φυσικής Χημείας (ΙΟΦΧ), ιδρυμένο το 1968, παρουσιάζει ο Ευστράτιος Ι. Καμίτσος. Παρακολουθείται η πορεία, ο εξοπλισμός, η στελέχωση, η εισαγωγή νέων επιστημονικών πεδίων έρευνας και η εξέλιξη των Κέντρων Φυσικοχημείας-Φασματοσκοπίας και Κέντρου Θεωρητικής Χημείας και του Κέντρου/Ινστιτούτου Θεωρητικής και Φυσικής Χημείας με μία προσπάθεια να θεωρούνται οι επιλογές και οι πραγματώσεις στο πλαίσιο των κατορθωμένων και των επιδόσεων της επιστήμης σε διεθνές επίπεδο, χάρη στο διεθνή πίνακα αναφορών και τη γνώση της προόδου των αντίστοιχων επιστημονικών κλάδων. Περιγράφονται τα τρία προγράμματα που εκπονούνται: Ανάπτυξη και εφαρμογές της κβαντικής θεωρίας, Ανάπτυξη και φασματοσκοπία υλικών και Φασματοσκοπία ατόμων και μορίων με lasers. Στέκεται στο θεσμικό πλαίσιο και την χρηματοδότηση της έρευνας, την εξέλιξη του Ινστιτούτου στο νέο περιβάλλον έρευνας, αναλύοντας τα δεδομένα και τις στρατηγικές επιλογές, την ανάπτυξη υποδομών, τον ανασχεδιασμό και την εξέλιξη ερευνητικών δραστηριοτήτων (σ. 148-175).

Ακολουθεί η παρουσίαση του Ινστιτούτου Οργανικής και Φαρμακευτικής Χημείας (ΙΟΦΧ) από τον Νικόλαο Γ. Οικονομάκο. Το πρώτο αυτόνομο κέντρο χημείας του ΕΙΕ ιδρύθηκε το 1971, και σύμφωνα με την δομή του οργανώθηκε σε πέντε ομάδες (Οργανική και Οργανομεταλλευτική Χημεία, Φαρμακευτική Χημεία, Δομική Βιολογία και Χημεία, Υπολογιστική Χημεία, και Εργαστήριο Μοριακής Ανάλυσης), όπως αναλύεται στο ιστορικό του Ινστιτούτου. Κάθε ομάδα

μελετά ειδικά ερευνητικά πεδία, και τις εφαρμογές τους που αξίζει να αναφερθούν. Η ομάδα Οργανικής και Οργανομεταλλευτικής Χημείας επικεντρώνεται στα πεδία της Οργανομεταλλευτικής Χημείας των Μετάλλων των Κυρίων Ομάδων, των Χρωμοφύρων Οργανικών Ενώσεων, της Ομογενούς και Ημι-ετερογενούς Κατάλυσης, Βιοδραστικών μορίων, Δενδριμερών και Νανομορίων, Συνθετικών Τεχνικών Υψηλών Ενεργειών η Ομάδα Φαρμακευτικής Χημείας ασχολείται με Βιοδραστικά Αιθερικά Φωσφολιπίδια, τον Σχεδιασμό και εναντιοεπιλεκτική σύνθεση νέων μοριακών ανιχνευτών για τους υποδοχείς των κανναβινοειδών, τον Σχεδιασμό και σύνθεση νέων ανταγωνιστικών για τους υποδοχείς των οιστρογόνων με ιστοειδή εξειδικευμένη δράση, Νέες ενώσεις για την πρόληψη της βλάβης του μυοκαρδίου μετά από ισχαιμία/επαναιμάτωση, Νευροδρακτικά στεροειδή η Ομάδα Δομικής Βιολογίας και Χημείας δημιουργήθηκε το 2003, έχει να επιδείξει ευρύ δίκτυο διεθνών συνεργασιών, και πυκνή συμμετοχή σε ξενόγλωσσα επιστημονικά ερευνητικά περιοδικά η Ομάδα Υπολογιστικής Χημείας που αντλεί και εμπλουτίζεται από διάφορες επιστήμες επικεντρώθηκε στην Μεθοδολογία για μικρά μόρια, και επέλεξε μια σειρά παραγώγων να μελετήσει συστηματικά το Εργαστήριο Μοριακής Ανάλυσης επικεντρώθηκε στον σχεδιασμό καινοτόμων φαρμακευτικών μορίων, την μελέτη αυθεντικότητας τροφίμων και ποτών, την υποστήριξη διαδικασίας πιστοποίησης των υλικών αναφοράς με τον σχεδιασμό και υλοποίηση κατάλληλου λογισμικού, παρήγαγε πάνω από 90 πρωτότυπες ερευνητικές εργασίες, συμμετείχε σε ευρωπαϊκά δίκτυα και κατοχύρωσε μία ευρεσιτεχνία (σ. 176-205).

Το ιστορικό, τους στόχους και τις προοπτικές και τα προγράμματα του Ινστιτούτου Βιολογικών Ερευνών και Βιοτεχνολογίας (IBEB) παρουσιάζει ο Φραγκίσκος Κολίσης. Τα οκτώ προγράμματα που αναπτύσσονται είναι: Βιοπληροφορι-

κής/Μεταβολικής Μηχανικής, Μοριακής Βιολογίας RNA, Γονιδιακής Ρύθμισης, Μοριακής Ενδοκρινολογίας (ΠΜΕ), Μοριακής και Κυτταρικής Γήρανσης, Χημικής Καρκινογένεσης και Γενετικής Τοξικολογίας, Ενζυμολογίας, και Βιομιομηχανικής. Οι Μονάδες παροχής υπηρεσιών και τεχνολογικοί συμπεριλαμβάνουν: Μονάδα Βιοϊατρικών Εφαρμογών (ΜΒΕ), Μονάδα Περιβαλλοντικής Τοξικολογίας, Μονάδα Βιομηχανικής Βιοτεχνολογίας. Επίσης, το IBEB έχει συμβάλει στην ίδρυση εταιρειών «Τεχνολογιστών». Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι επιστημονικές συναντήσεις των Σπετσών που προσελκύουν διακεκριμένους επιστήμονες από όλον τον κόσμο.

Στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ), τα πρώτα βήματά του στο γενικότερο ελληνικό πλαίσιο, την ίδρυσή του το 1981 και την θεσμοθέτησή του στο τέλος της ίδιας δεκαετίας, την απόκτηση του απαραίτητου τεχνολογικού εξοπλισμού, τα προγράμματα, τις συνεργασίες που επιδιώχθηκαν και αναπτύχθηκαν, τις νέες δυνατότητες πρόσβασης, αναφέρεται ο Ευάγγελος Μπούμπουκας. Με συντομία αναπτύσσονται οι συνέργειες, η εγκατάσταση και αξιοποίηση πληροφοριακών συστημάτων (ΕΡΜΗΣ, STRIDE, IMPACT), τα έργα (ΕΠΣΕΤ), περιγράφονται η πρόσβαση σε ποικίλο περιεχόμενο ψηφιακής μορφής (περιοδικός τύπος, βιβλία, βάσεις κλπ.), οι υπηρεσίες επιστημονικής πληροφόρησης και οι χρήστες, οι δυνατότητες πρόσβασης στην έρευνα και την καινοτομία, η παρουσία του στο διαδίκτυο. Τα προϊόντα και οι εκδόσεις του ΕΚΤ περιλαμβάνουν το σύστημα αυτοματισμού βιβλιοθηκών ΑΒΕΚΤ, εργαλεία διαχείρισης περιεχομένου όπως η συνοπτική έκδοση της Δεκαδικής Ταξινόμησης Dewey, τα περιοδικά Καινοτομία, Έρευνα και Τεχνολογία, Newsletter Έρευνα και Καινοτομία, το ενημερωτικό δελτίο Οι Δημόσιες Βιβλιοθήκες... Κινούνται. Το ανθρώπινο δυναμικό, τα τμήματα, οι τεχνολογικές υποδομές, τα αναπτυξιακά και ερευνητικά έργα, οι συνεργασίες και οι χρηματοδοτή-

σεις, οι στρατηγικοί στόχοι για τα επόμενα χρόνια δίνουν την υπάρχουσα και την υπό διαμόρφωση εικόνα του ΕΚΤ (σ. 234-261).

Ακολουθούν κεφάλαια αφιερωμένα στη δομή, στελέχωση και λειτουργία της Διοίκησης και του Γραφείου Διεθνών Σχέσεων (ΓΔΣ), γραμμένα από την Αργυρούλα Σιγάλα, στις Μορφωτικές εκδηλώσεις «Επιστήμης Κοινωνία» με αναλυτικούς πίνακες των περιόδων 1979-1989 και 1993-2008 και του περιεχομένου τους, από την Ελένη Γραμματικοπούλου, στο Γραφείο Διαμεσολάβησης ιδρυμένο το 1996 με στόχο την αξιοποίηση συνολικά του παραγόμενου έργου του ΕΙΕ, από τον Άρη Ξανάκη, και στο Σύλλογο Προσωπικού, που ιδρύεται το 1975 και αναδεικνύεται σε παράγοντα που επηρεάζει την εξέλιξη του ΕΙΕ, από τον Παναγιώτη Δ. Μιχαηλάρη.

Ο τόμος κλείνει με δύο Παραρτήματα που δίνουν πληροφορίες για πρόσωπα, στάδια και μεταβάσεις του ΕΙΕ: Διοικητικά Συμβούλια και Εκτελεστικές Επιτροπές και Χρονολόγιο με τις ημερομηνίες, χρόνο το χρόνο σχεδόν, και τις σημαντικές αποφάσεις, από τον Τ. Ε. Σκλαβενίτη. Ακριβή πληροφόρηση αντλεί από τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

Σημειώσεις με παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία υπάρχουν μόνο στα δύο πρώτα κείμενα, εκείνα της ιστορίας του ΕΙΕ και του κτηρίου. Η εικονογράφηση πλούσια και εύγλωττη, άλλους αναγνώστες εισάγει σε πρόσωπα και πράγματα, σε άλλους μαθαίνει και συμπληρώνει τις γνώσεις τους με καίριες πληροφορίες, σε άλλους φέρνει μνήμες. Φωτογραφίες στατικές, σε γραφεία και εν δράσει, πορτραίτα προσώπων, το κτήριο, αρχιτεκτονικά προσχέδια και σχέδια, οι εξοπλισμοί, εξώφυλλα δημοσιευμάτων, πίνακες και διαγράμματα. Ο τόμος λειτουργεί έντονα και μέσα από τις φωτογραφίες.

Η έκδοση βασίστηκε στις χορηγίες

της Alpha Bank και S&P Advertising, όπως συνήθίζεται όλο και περισσότερο στους σημερινούς καιρούς, φανερά, χωρίς αναστολές ή ανάγκη για αιτιολόγηση. Και φαίνεται αξιοσημείωτο που ερευνητικά ιδρύματα βάθους πενήντα χρόνων δεν έχουν να διαθέσουν τους απαραίτητους πόρους για τον εορτασμό μισού αιώνα δράσης και πνευματικής συνεισφοράς.

Εδώ κάπου τελειώνει η παρουσίαση του επετειακού απολογισμού του ΕΙΕ, το οποίο κάτω από ένα φορέα περιλαμβάνει ερευνητικά κέντρα των θετικών και των θεωρητικών επιστημών. Η επωδός όλων των περιγραφικών και απολογιστικών παρουσιάσεων αφορά τις προοπτικές, ελπίδες στον χώρο, πετάγματα στο χρόνο.

Είναι πάνω από ένα τα ερωτηματικά που γυροφέρνουν, που ξεπηδούν σχεδόν αυτόματα. Το ΕΙΕ με την ίδρυσή του και την θεσμοθέτησή του έφερε στο ερευνητικό τοπίο την τομή που επεδίωκε; Και αν την έφερε τότε, πενήντα χρόνια πίσω, και προηγήθηκε της ίδρυσης είκοσι τουλάχιστον άλλων ερευνητικών κέντρων, εξακολουθεί να κρατά τα πρωτεία και να διεκδικεί συνεχείς, ανανεωμένες τομές σήμερα;

Η ίδρυσή του ΕΙΕ ισοδυναμούσε με την εγκαθίδρυση της καθαρόαιμης έρευνας στην Ελλάδα και το πλάσιμο αμιγώς και μόνον ερευνητών, συγκεντρωμένων στο έργο τους, ξέχωρα από τα έδρανα διδασκαλίας. Την δημιουργία και νομιμοποίηση του επαγγέλματος του ερευνητή. Και προσέφερε έμπρακτη διδασκαλία σε μελλοντικούς ερευνητές. Ακόμα, παρήγαγε βασικά έργα υποδομής, αποτύπωσε τις υπάρχουσες πηγές και δημιούργησε εργαλεία, εφόρμωσε σχήματα, εισήγαγε ενημέρωση και καινοτομία, διέδρανε τα πεδία έρευνας. Αν στο ξεκίνημά του το ΕΙΕ έφερε την μεγάλη τομή στο χώρο της έρευνας, εγκαθιδρύοντάς την με τους όρους της αντίστοιχης εποχής, σήμερα σε ποιο σημείο της πρωτοπορίας τοποθετείται, το ίδιο και οι στόχοι που έχει θέσει,

όπως διατυπώνονται στον τόμο; Είναι ένα ερώτημα απολογιστικού τύπου, και η απάντηση σε αυτό ακριβώς είναι που μπορεί να βοηθήσει για την τοποθέτησή του απέναντι στο αύριο.

Άλλο συνδεδεμένο ερωτηματικό έχει να κάνει με την έρευνα στην Ελλάδα ευρύτερα. Έχει δημιουργηθεί ερευνητική παιδεία, συνείδηση, παράδοση; Ποια είναι εντέλει η σημασία της έρευνας, τι σημαίνει για την κοινωνία πλατύτερα και με ποιους τρόπους η κοινωνία συνδέεται με την έρευνα; Σε τι χρειάζεται την έρευνα ή γιατί νομίζει ότι την χρειάζεται και σε ποιους τομείς; Σε αυτή την κατεύθυνση έχει συμβάλει το ΕΙΕ με τον καλύτερο δυνατό τρόπο;

Τέλος, με την παρουσία ερευνητικών κέντρων, ινστιτούτων, φορέων έχει βγει η Ελλάδα με θεσμικό πρόσωπο από την απομόνωσή της, έχει ενταχθεί σε ένα ευρύτερο ερευνητικό γίγνεσθαι, το ευρωπαϊκό, παγκόσμιο, όχι ως άτομα μέσα από γνωστά ονόματα αλλά ως σύνολο δυναμικού, με σταθερότητα, συνέχεια και συνέπεια; Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα θα βοηθούσαν ίσως στη χάραξη πολιτικής και στρατηγικής του ίδιου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών αλλά και γενικότερα σε συνειδητοποιήσεις της ερευνητικής κοινότητας και της κοινωνίας.

ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΑΙΑ

Απάντηση σε Βιβλιοκριτικό άρθρο

Η κ. Κατερίνα Κωστήου δημοσίευσε απάντηση με τίτλο «Η εισαγωγή στην ποιητική της ανατροπής, η τέχνη της βιβλιοκρισίας και η ηθική της παρενδυσίας», περ. *Αντί*, τχ. 919 (11 Απριλίου 2008) 92-94, στο βιβλιοκριτικό άρθρο της Αθηνάς Γεωργαντά, «Η ποιητική της ανατροπής, η τέχνη της αναθεώρησης, η σχετικότητα της ηθικής», *Μνήμων* 28 (2006-2007) 287-312.